

ક્યાંય કશું નહોતું!

કદાચ હશે પણ મને દેખાયું નહીં!

કદાચ મારો જ પડછાયો ઘટ-ઘેરો બનીને વિસ્તર્યો હોવાની શક્યતા સ્વીકારું ન સ્વીકારું, ને મારો જન્મ થયો!

હું મારાં મા-બાપનું બીજું સંતાન. પ્રથમ દીકરી. એનું નામ સદા રાખવામાં આવ્યું હતું ને લાડમાં સદુ કહેતા હતા!

મારો જન્મ એટલે અંધકારમાંથી અજવાળામાં આવવાની ઘટના!

અચાનક મારી આંખ ખૂલી! ઘડી પહેલાં મારી આસપાસ અંધકાર સિવાય બીજું કશું જ નહોતું! આંખ ખૂલતાંની સાથે જ અજવાળાં પહેરીને ઊભેલી આખી દુનિયા મારી આંખ સામે તરવરતા લાગી! એ દુનિયા પ્રત્યે ગમા-અણગમા જેવી કોઈ અનુભૂતિ નહીં! મેં આંખ મીચી દીધી.

થોડી વારે ફરી આંખ ખૂલી. થોડું થોડું કશુંક ગમવા લાગ્યું! હવે કાન પણ કામે લાગી ગયા. આંખ કરતાં કાન વધુ સમૃદ્ધ થઈ ગયા. જે નજરે ચડતું નહોતું એવું બધું કાને પડવા લાગ્યું. મુબારક-સલામત જેવા શબ્દો કાને પડ્યા! નજરનો વિસ્તાર સીમિત હતો. જે સામે હોય એ જ દેખાય. નજરના ઈલાકા બહારનું અને અંદરનું, દેખાય ન દેખાય એવું બધું કાનને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું!

સંગીત જેવો શબ્દ હજી કાને પડ્યો નહોતો, પણ એવો જ કશો અજાણ્યો રવરવાટ કાનને રમાડવા લાગ્યો! મિક્સિંગ અને રીમિક્સ ટેકનોલોજી હજી વહેવારમાં આવી નહોતી, છતાં કાનને જે પ્રાપ્ત થયું તે ટેકનોલોજી પૂર્વેના મિક્સિંગની અદ્ભુત અનુભૂતિ હતી!

એ મિશ્રણ શું હતું? શેના વડે હતું?

ભેંસો દોહાતી હતી! ભેંસના આંચળમાંથી ઘસમસતી આવતી પાતળી છતાં ધોધની શક્તિ ધરાવતી દૂધની શેડો બોઘરાણામાં પડતી. એમાંથી ઉત્પન્ન થતા મનગમતા ધ્વનિમાં તબલાની ધિનતડાક થાપ અને પાયલની ઝણકારના મિશ્રણ જેવો વલોણામાંથી ઉદ્ભવતો ઘૂમડછમ્મ, ઘૂમડછમ્મ... ધ્વનિ દૂધની શેડોના ધ્વનિમાં ભળી જવાની પ્રક્રિયામાંથી જે એક નવો રણકો ઉમેરાતો હતો, એ કાચની બંગડીઓનો રણકો હતો. બંગડીઓ પહેરેલો હાથ અનાજ દળવાની ઘંટીનો ખીલડો ઝાલીને ઘંટીના ઉપલા પડને ફેરવતો ત્યારે હાથમાં

બંગડીઓ પણ કાંડાથી કોણી સુધી હડિયાદોટ કરવા મંડી જતી અને એ હડિયાદોટનો પગરવ રણકારે ચડી જતો! દૂધની શેડો, વલોણું અને ઘંટી ફેરવતા હાથની બંગડીઓનો રણકાર એકમેકમાં એવાં ભળી જતાં કે સાંભળવા ગમે જ!

આ ત્રિવેણી સંગમ જેવા સંગીતને દાદ દેતો હોય તેમ આંગણે લીમડાની ડાળે બેઠેલો કૂકડો હોંકારો દેતો, એ સાથે જ પક્ષીઓનો કલરવ અને કોયલનો ટહુકો... વહેલી સવારે એક અદ્ભુત વાતાવરણ સર્જાતું હતું! ને એ મુલાયમ વાતાવરણની વચ્ચે ગાઢ અંધકારમાં ભૂખરું ભૂખરું મખમલી અજવાળું પ્રસરવા માંડતું!

એવા આહ્વાદક વાતાવરણમાં મારો જન્મ થયો!

ઘનતેજ મારું જન્મસ્થળ! વડોદરા જિલ્લાના સાવલી તાલુકામાં આવેલું મારું ગામ ઘનતેજ! વડોદરાથી પિસ્તાલીસથી પચાસ કિલોમીટરના અંતરે!

ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાતાવરણને અનુલક્ષીને એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહી શકું કે પ્રાકૃતિક સંગીતભર્યા વાતાવરણમાં વહેલી સવારે મારો જન્મ થયો હતો. મારા જન્મ પછી જ સૂરજ ઊગ્યો હતો. અર્થાત્ હું અંધારામાંથી અજવાળામાં આવ્યો, એ પછી જ જગતને સૂર્યપ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો. એ મારા જન્મની પ્રથમ સવાર હતી. મારા પિતાની પરચૂરણ ડાયરી મુજબ મારો જન્મ 12 ડિસેમ્બર, 1935ના રોજ થયો હતો. એમાં સમયનો ઉલ્લેખ નહોતો. પણ મને મારી દાદીમાએ શાબ્દિકરૂપે ઉપર મુજબ સમયચિત્ર દોરી આપ્યું હતું. પછી માએ પણ ઉપર મુજબનું વાતાવરણ મારી સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું.

હું જન્મ્યો ત્યારે આખું ફળિયું જાગી ઊઠ્યું હતું. ફળિયું શું, આખું ગામ જાગી ગયું હતું. આમેય ગામને તો વહેલા ઊઠી જવાની ટેવ હતી! વહેલા ઊઠી જવું, એ ગામલોકોના લમણે લખાયેલું હતું! વહેલા ઊઠવું, એમની મજબૂરી હતી! એ મજબૂરી ધીમે ધીમે ટેવ બની ગઈ! ભરભાંખળું થાય એ પહેલાં જ ગામનો નિત્યક્રમ શરૂ થઈ જતો હતો! એમાં મોટા ભાગે મહિલાવર્ગ જોતરાઈ જતો હતો. વહેલી સવારે ભેંસો દોહવાની, વહેલી સવારે જ ઘંટીએ દળવા બેસવાનું! પછી એ જ લોટના રોટલા ટીપવા ચૂલા આગળ બેસવાનું! બેડાં લઈને નદીએ પાણી ભરવા જવાનું! લૂગડાંલતાંય ધોવાનાં! છાણ-વાસીદું કરવાનું, ચા-નાસ્તો તૈયાર કરવાનો! આ બધું મહિલાઓએ જ કરવાનું! થોડાક સુખીસંપન્ન ખેડૂતને ત્યાં કામવાળી હોય. બાકીનાં મોટા ભાગનાં ઘરોમાં મહિલાઓએ આ બધાં કામો જાતે જ કરવાનાં! પુરુષો બે કામમાં મદદરૂપ થાય, ઢોર બાંધવાના કોઢિયામાં લાકડીની નાની પાવડીથી છાણ ઉશેડીને ખૂણે ઢગલી કરી આપે. ધૂળ ભભરાવીને કોઢિયું કોરું કરી આપે. વલોણામાં પણ પુરુષ મદદરૂપ થાય. બે જણને નેતરાં ઝાલવાં પડે. બે ભેંસનું વલોણું ભેગું કર્યું હોય તો નેતરાં તાણવામાં ત્રણ માણસોની જરૂર પડે. પુરુષવર્ગમાં આ કામ મોટા ભાગે ચાકરો જ કરતા હોય.

સવારે ચા-નાસ્તો કરીને પુરુષવર્ગ સીમશેઠે નીકળી જાય. એ પછી મહિલાઓ નિરાંતનો શ્વાસ લેવા થોડી વાર જંપીને બેસે ન બેસે અને લૂગડાં ધોવા તગારું માથે મૂકીને નદીએ પહોંચી જાય. રોજરોજ ધોવાતાં લૂગડાંમાં સાબુ વાપરવાનો રિવાજ પ્રચલિત નહોતો!

સાલ્લાભેર ઘાઘરાનો કાછડો વાળીને મહિલાઓ લૂગડાં ધોવા મંડી પડે. કાં તો કપડાંને ઝીંકાટે ને કાં તો પાયાટે, ને લૂગડું ધોવાઈ જાય! સાબુ વગર ધોવાતાં સફેદ કપડાં સમયાન્તરે આછા બદામી રંગનાં થઈ જાય! લૂગડાં ધોઈને નદીએથી આવ્યા પછી રોટલા ઘડવા ચૂલે બેસી જવાનું! રોટલા-શાક તૈયાર થઈ જાય એટલે ખેતરે ભાથું મોકલવાનું. કોઈ લઈ જનાર ન હોય તો મહિલાએ જાતે જ ભાથું લઈને ખેતરે જવું પડે! ટૂંકી જમીનવાળા, નોકરચાકર ન રાખી શકે એવા ખેડૂતો અથવા ખેતમજૂરવર્ગમાં સવારના નાસ્તા સાથે જ બપોરનું ભાથું તૈયાર કરીને મહિલાઓ પણ પુરુષો સાથે સવારથી જ ખેતરમાં પહોંચી જાય. પુરુષો હળ લાકડું ફેરવે અને મહિલાઓ ચાસ નીંદવા બેસી જાય!

આમ જોઈએ તો ગામડાંનું વાતાવરણ બહુ શાંત. પરંતુ વહેલી સવારે આખું ગામ રઘવાયું થઈ જાય! દૂધ-વલોણાનો અવાજ, ઘંટી ફેરવતા હાથની બંગડીઓનો રણકાર, પક્ષીઓનો કલરવ... આ બધું જ આહ્વાદક હોય પરંતુ કાન ધરીને માણવાનો સમય ન હોય! એ બધું આવશ્યક પણ ના હોય! રોજેરોજનું હોય! કશું નવું ન હોય! કાને ચડ્યું તોય શું ને ન ચડ્યું તોય શું?

મારા દાદા તાજ મહંમદે મારું નામ ખલીલ રાખ્યું હતું. મારા પિતા ઇસ્માઈલ મારા નામકરણ માટે મૌલવી મઆરુફ પાસે પહોંચી ગયા અને દાદાએ જે નામ સૂચવ્યું હતું તે કહ્યું. મૌલવીસાહેબને એકલું ખલીલ અધૂરું લાગ્યું! એમણે ખલીલની આગળ ઈબ્રાહીમ જોડવાનું સૂચન કર્યું. એમનું આ સૂચન કુરાનમાં દર્શાવેલી ઐતિહાસિક વિગતને આધારે હતું. હજરત મોહંમદ પયગંબર (સ.અ.) હિજરીસન પૂર્વે અને ઈસવીસન પૂર્વે એમની જ પુરોગામી સત્તરમી પેઢીમાં ઈબ્રાહીમ (અ.સ.) નામના પયગંબર થઈ ગયા. જેમણે એક જ અલ્લાહ (એકેશ્વર)ની ઘોષણા કરી હતી અને કાબાતુલ્લાહ (અલ્લાહના ઘર)ની સ્થાપના કરી હતી! કુરાન અનુસાર ઈબ્રાહીમ (અ.સ.)ને ખલીલનો ખિતાબ અલ્લાહ તરફથી મળ્યો હતો. ખલીલનો અર્થ મિત્ર! એટલે ઈબ્રાહીમ (અ.સ.)ને ખલીલુલ્લાહ (અલ્લાહના મિત્ર)નો દરજ્જો મળ્યો હતો. આજે પણ એમને ખલીલુલ્લાહ કહેવામાં આવે છે. સદીઓ પછી ઇસ્લામની સ્થાપના મોહંમદ સા. (સ.અ.) એ કરી હતી. બંને પયગંબરોની એક જ અલ્લાહની માન્યતા હોવાથી આજે પણ ઇસ્લામના અનુયાયીઓમાં કાબાતુલ્લાહ-ખાન-એ-ખુદા (ખુદાનું ઘર) ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે. આજે પણ હજના સમયે કાબાના તવાફ (પરિક્રમા) કરવાનું ફરજિયાત મનાય છે.

હજરત ઈબ્રાહીમ (અ.સ.)ને અલ્લાહના મિત્રનો દરજ્જો મળ્યો હોવાની ઘટનાને ધ્યાનમાં રાખીને મૌલવીએ મારું નામ ઈબ્રાહીમ ખલીલ રાખવા કહ્યું હતું! ઈબ્રાહીમ પયગંબર (અ.સ.)ના પુત્રનું નામ ઇસ્માઈલ હતું! જોગાનુજોગ મારા પિતાનું નામ ઇસ્માઈલ છે! ઈબ્રાહીમ (અ.સ.)ના પિતાનું નામ ‘આઝર’ હતું અને તે માટીની મૂર્તિઓ બનાવીને વેચવાનું કામ કરતા હતા. મારા પિતા ખેતી કરતા હતા. એટલે કે બંનેના પિતા માટી ઉથામતા હતા! સમય જતાં ઈબ્રાહીમ અને ખલીલ છૂટા પડી ગયા. વર્ષો પછી ખલીલની આત્મા નીચે ઈબ્રાહીમ ઢંકાઈ ગયો અને ખલીલ પંકાઈ ગયો.

સવારનું ભરભાંખળું એટલે પોચું પોચું અંધારું અને બરફના રંગ જેવો મખમલી ઉજાસ સૂરજના આગમનની છડી પોકારતો હતો, એવા સમયે મારો જન્મ થયો.

પછી તો કેટલાય કૂકડા બોલ્યા, કેટલાય ટહુકા ઝીલ્યા, કેટલાય સૂરજ ઊગ્યા ને આથમી ગયા અને ફરી ઊગ્યા. સૂરજની રોજેરોજની આવનજાવન વચ્ચે અચાનક મેં પડખું ફેરવ્યું! ગઝલનો કોઈ અદ્ભુત શેર સાંભળી શ્રોતાઓ દાદ આપતી તાળીઓ પાડે એમ, મારી આસપાસના ત્રણચાર જણ તાળી પાડી ઊઠેલા – જુઓ જુઓ બાબલાએ પડખું ફેરવ્યું! મને ચત્તોપાટ સુવાડવામાં આવતો હતો. પગનો અંગૂઠો ચૂસ્યા કરતો હતો અને અજાણતાંએ જ પડખું ફેરવાઈ ગયું! અને તાળી પડી! પડખું ફેરવવું એ જન્મ્યા પછીની મારી પ્રથમ સૌથી મોટી કારકિર્દી હતી અને જીવનમાં પહેલી જ વાર તાળીઓના ગડગડાટ સાથે મેં દાદ મેળવી હતી. કદાચ એ દાદથી પ્રોત્સાહિત થઈને હું રોજ કશું નવું કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જતો! પડખું ફર્યો એના ત્રીજા જ દિવસે ઊંધા પડીને દુનિયાને પહેલી વાર એના પગ પર ઊભેલી મેં જોઈ. મને એ દુનિયા ગમી. દુનિયા સાથે કદમ મિલાવીને ચાલવાની સમજ કેળવાય એ પહેલાં જ દુનિયા સાથે હાથ મિલાવવાની ઇચ્છા થઈ અને મેં પ્રયત્ન કર્યો. પેટથી ઊંચો થઈને થોડુંક આગળ સરક્યો, ફરી થોડો આગળ સરક્યો! દુનિયામાં આવીને દુનિયાને પામવાનો મારો આ પ્રારંભિક સંઘર્ષ મુરસા ગઝલ જેવો હતો જેને પ્રત્યેક શેર પર દાદ મળતી હતી.

ઊંધા પડી સરકતાં સરકતાં અનાયાસે જ હું બે હાથ અને બે ઘૂંટણ વચ્ચે ઊભો થઈ ગયો. તગારામાં ભરેલા પાણી પર તરતી મૂકેલી કાગળની હોડીની જેમ થોડી વાર હું હાલકડોલક થયા કર્યો! અચાનક પગ ઊપડ્યો. ઘૂંટણિયે ચાલવાનું શરૂ થઈ ગયું! પછી તો માએ અને દાદાદાદીએ એમના બંને હાથની આંગળીઓ મારા બંને હાથમાં પકડાવી મને ઊભો કર્યો. આખી દુનિયા મુઠ્ઠીમાં આવી ગઈ હોય એવી તાકતથી હું સૌની આંગળી ઝાલીને ઊભો થઈ જતો. પછી એ હાથ મને એમના તરફ ખેંચવા લાગ્યા. ક્યારેક એમની તરફ આખેઆખો ઝૂકી જતો અને ક્યારેક પગ ઊંચકાઈ જતો ને ડગલું ભરાઈ જતું! ધીમે ધીમે ડગ ભરતાં શીખી ગયો. પછી તો આપમેળે જ લથડિયાં ખાતાં ચાલવા માંડ્યું અને પછી દોડવાય માંડ્યું. બસ ત્યારથી દોડવાનું શરૂ થયું તે આજ દિન સુધી – આ લખાય છે ત્યાં સુધી હું થાક્યો નથી, એનો મને ગર્વ છે :

જિંદગી, તારાથી હું થાક્યો નથી,
તું જો થાકી જાય તો કહેજે મને.

જન્મ્યો ત્યારથી જંયો નથી. જંપી શકાયું હોત તો ચત્તો સૂતાં સૂતાં પડખું ના ફેરવી શક્યો હોત! ઘૂંટણિયે ચાલવામાં જ જંપી ગયો હોત તો ઊભા થઈને બે પગે ચાલતાં ના આવડ્યું હોત! રોજ સૂરજ ઊગે અને કંઈક નવું શીખવાનું મારી સામે આવી જતું!

મારા જન્મ પછી ત્રણેક વર્ષે માના ખોળે મારો નાનો ભાઈ આવ્યો. એને યુસુફ નામ અપાયું. મારી મોટી બહેન સદા (સદુ) મારાથી ત્રણ વર્ષ મોટી હતી. કૂકા રમતી હતી. એની સંગતમાં બેસીને મને પણ કૂકા રમતાં આવડી ગયું. પાંચ-પાંચ સાત-સાત વર્ષની છોકરીઓ ટોળે વળીને – ‘ચલો શાદી-શાદી ખેલે!’ જેવી રમત આદરતી. મને વરરાજા બનાવવામાં આવે. એમાંની જ કોક છોકરીને દુલહન બનાવી દેવામાં આવતી. લગ્નનાં ગીતો ગવાતાં. ઢોલની જગ્યાએ પતરાનું ડબલું વગાડવામાં આવતું! શાદીની રસમ અદા થતી. આ બધાનો અર્થ મને સમજાતો નહોતો પણ મને ગમ્મત પડતી હતી. બાળરમત દ્વારા યોજાતાં આ બનાવટી લગ્નના આનંદ વચ્ચે ઓચિંતો જ અમારા ઘરમાં વાસ્તવિક માતમ છવાઈ ગયો. બધાં કહેતાં કે નંદુરબારથી તાર આવ્યો છે. મને કંઈ જ સમજાતું નહોતું. બધાંની આંખમાંથી ધારદાર અશ્રુપ્રવાહ વહેતો હતો. હીબકાં સંભળાતાં હતાં! મા માથું પછાડતી હતી. દાદી છાતી કૂટતી વલોપાતે ચડી હતી. દાદાના ગળામાં પહાડ જેવો ડૂમો બાઝ્યો હતો. વલોપાત, વલોપાત અને વલોપાત!

આ બધાની વચ્ચે પરિસ્થિતિથી અજાણ ને અવાચક હું બધાંને જોઈ રહ્યો હતો! મને એ વાતનો ય એહસાસ ના થયો કે મારા શિરેથી બાપનું છત્ર છીનવાઈ ગયું છે! હું પાંચ વર્ષનો હતો. હું એકલો જ છત્ર વિહોણો નહોતો થયો. મારી મોટી બહેન સદા અને નાનો ભાઈ યુસુફ, અમે ત્રણ ભાઈ-બહેન બાપની છત્રછાયા ગુમાવી ચૂક્યાં હતાં. મારા પિતાની ઉંમર ત્યારે એકત્રીસ વર્ષની હતી. મારી મા ભરયુવાનીમાં વિધવા થઈ હતી. તાર આવ્યાની ખબર વાયુવેગે ગામમાં ફરી વળી! અડધું-પોણું ગામ મારા આંગણે ઊમટી પડ્યું. આખું ફળિયું ચિક્કાર થઈ ગયું હતું. બધાંની આંખો પણ અશ્રુથી ચિક્કાર! પિતાના મિત્રો જોરજોરથી રડવા લાગ્યા હતા. બધાંને રડતાં જોઈને અમે પણ રડવા માંડ્યાં હતાં. આ વલોપાતનો થોડોઘણો અર્થ મારી બહેન સદાને કદાચ સમજાયો હશે. એ રડતીરડતી ભીંત સાથે ચોંટી ગઈ હતી. મને અને યુસુફને રોતી કકળતી ભીડમાંથી કોઈ બહાર લઈ ગયું.

મારા પિતાનું અવસાન મહારાષ્ટ્રના નંદુરબારમાં થયું હતું. મારા પિતાનાં સગાં ફોઈ-ફુઆ નંદુરબારમાં રહેતાં હતાં અને નિઃસંતાન હતાં. નંદુરબારથી ત્રીજા સ્ટેશનના અંતરે ખાડંબારા નજીકના ઉચ્છલ તાલુકાના ‘કરોડ’ ગામમાં ફુઆની બસો વીઘા જમીન હતી. (1960માં મહારાષ્ટ્રથી ગુજરાત અલગ થતાં કરોડ ગામ અને ઉચ્છલ તાલુકો ગુજરાતના સુરત જિલ્લામાં સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે.) ખેતી ઉપરાંત પિતાના ફુઆ શક્તિમંદ મકરાણી જલાઉ તથા ઈમારતી લાકડાના જથ્થાબંધ વેપારી હતા. સાગ અને શીશમનાં ઊભાં જંગલો સરકારી હરાજીમાં ખરીદી લેતા હતા. એ પછી જંગલ કાપવાનું શરૂ થતું હતું. મારા પિતાને એમના કામમાં મદદરૂપ થાય એ માટે નંદુરબાર લઈ ગયા હતા.